

COMUNA HĂLMAGIU

Denumiri:

Hălmagiu: *Holmad, Halmagfalwa, Nagyhalmagy, Halmagiu Mare.*

Bănești: *Banyafalva, Bayesth, Kisbanya, Felsew, Banyafalwa.*

Bodești: *Bodyfalwa, Bogesthfalwa, Bogyfalwa.*

Brusturi: *Brucztur, Also și Felso Bresztor, Berestfalwa, Pafranyos.*

Cristești: *Kiisztesd, Keresszthe, Janusfalwa, Cristafalva, Keresztespatak.*

Ionești: *Iuonesd, Iwanfalwa, Korossivand.*

Leasa: *Lesza, Sovenyes.*

Leștioara: *Laschior, Lestyira, Lychora, Kisles.*

Poienari: *Halmagymezo.*

Tisa: *Thyzafalwa, Also și Felsotisa, Kysthyza, Thyssa.*

Țărmure: *Czermora, Czermure, Martfalwa.*

Așezare geografică. Depresiunea Hălmagiu   Coordonate geografice: 46 grade,15 minute, 53 secunde lat nordică și 22 grade, 34 minute, 09 secunde longitudine estică. Suprafața 8400 ha. Altitudinea 254 m. Distanțe rutiere: la vest Arad - 142 km; la est Brad 29 - kilometri

Istoric

Prima atestare documentară: *Hălmagiu:* 1359 prima mențiune documentară; Bybarch, Wajwodan olacorum de Holmad. *Bănești* (Banyfalva) a fost pomenit în 1441 ca aparținând domeniului Șiriei, danie către Gh Brancovici. *Bodești:* 1441-1441, domeniul Șiriei, danie către Gh. Brancovici. *Brusturi:* 1464, prima mențiune documentară, Berestfalva, dom Șiriei: *Cristești:* 1439 prima mențiune documentară Cristafalva, domeniul Șiriei. *Ionești:* 1441 prima mențiune documentară Iwnafala. *Leasa:* 1439 prima mențiune documentară Leza, aparținând domeniului Șiriei. *Leștioara:* 1477, Lyzchora, aparține domeniului Banffy. *Poienari* apare în conscripțiile din 1715-1720. *Tisa:* 1439, domeniul Șiriei, danie către Gh. Brancovici. *Țărmure:* 1439 (Czermore) domeniul Șiriei, danie către Gh. Brancovici.

Între Luncoșoara și Vâsdogi există o grotă despre care se crede că ar fi fost o mină romană. La începutul secolului al XX-lea se putea observa pe platoul dealului „Lupini” ruinele unei clădiri în al cărei fundament e deslușea bolta unei încăperi subterane. Săpăturile arheologie întreprunse în anii 1971-1972 au dezvelit fundația unui lăcaș de piatră, cu o navă scurtă, turn clopotniță și un altar în plan poligonal prevăzut în colțurile extreme cu zece contraforți. Sub altar a fost străpunsă bolta unei încăperi subterane ce s-a dovedit a fi o criptă sau loc de refugiu. Anul construirii și dărâării nu se cunosc.

La sfârșitul secolului XIX , în curtea domeniială a Hălmagiului se păstrau ruinele unui edificiu de prioporții monumentale, prezentând un plan de construcție de tip bizantin. Nu se cunoaște anul construirii, însă „Catedrala” de la Hălmagiu a fost un monument de artă

bizantină. Alăturat se mai observa fundația unei clădiri care va fi reprezentat probabil vreo reședință sau casă de curte.

Stăpânii feudali.

Hălmațiu: La începutul secolului al XV-lea Dezna devine centru domenal al familiei Losonczy căruia îi aparține și satul Brusturi. Între 1439-1441 Hălmațiu aparține de domeniul Șiriei, fiind donat către Gheorghe Brancovici. 1442 aparține de domeniul Berini. La 1444 intră în componența domeniului Hunyady. În 1451 Iancu de Hunedoara confirmă pe voievodul Moga în drepturile sale în Hălmațiu. Guvernatorul general al Ungariei a recompensat fidelitatea și serviciile aduse de familia nobiliară Moga printr-o danie excepțională, supradimensionând sfera de autoritate a voievodului de Hălmațiu peste un teritoriu cuprinzând circa 120 de sate. Astfel că Moga a beneficiat din plin de rudenia prin alianță cu Iancu de Hunedoara.

Din 1461 domeniul aparține lui Bathory și Moga. Familia Moga era foarte înstărită și dispunea, la rândul său, de familiari (vasali). Așezarea la Hălmațiu a reședinței voievodale corespundea necesităților de ordin administrativ și strategic, târgul Hălmațiu aflându-se în centrul voievodatului, în defileul ce închide mai bine intrarea în bazinul superior al Crișului Alb, iar prezența voievodului presupune o organizare regională complexă: administrativă, militară, economică și religioasă. Localitatea de reședință a voievodului era apărată de o cetate.

Între 1604-1660 este pomenit în documente Szalardy, iar în 1665 Liva din Ineu. În 1700 Hălmațiu este centrul unui domeniu erarial care cuprinde 52 așezări. Domeniul este vândut în 1764 contelui Gavril Bethlen, pentru ca în 1881 să fie cumpărat de bancherul Phillipert de la contele de Frankenstein iar 1886 ajunge la Iosif Schweigher.

Bănești: 1441 stăpânul satului este Gheorghe Brancovici. În anii 1506, 1510 satul aparține de domeniul Brandenburg. În 1601 domeniului Toldy.

Bodești: în 1441 satul aparține lui Gheorghe Brancovici.

Brusturi: În 1464, 1525 face parte din domeniul Șiriei. 1560-1561 aparține Episcopiei Orăzii. În 1574 satul se află în posesia lui Aga Mehmed. În 1579 satul este înglobat domeniului Korniss iar în 1601 domeniului Toldy, în 1607-1645 domeniului Pethehazy, în 1648 domeniului Rakoczy și în 1650 domeniului tezauriatului (Principatului).

Cristești: În 1439 satul intră în posesia lui Gheorghe Brancovici. În 1519 face parte din domeniul Șiriei.

Ionești: Face parte din domeniul Șiriei în 1441, 1445.

Leasa: în 1439 aparține lui Gheorghe Brancovici iar în 1477 se află în componența domeniului Banffy. În 1666 Leasa este încadrată în liva otomană de Ineu. Proprietar la Leasa este în 1670 Ratz Ștefan.

Leștioara: În 1477 aparține domeniului Banffy iar între 1597-1663 familiei Kornis.

Tisa. La 1439 aparține lui Gh. Brancovici. În 1464 face parte din domeniul Banffy iar în 1510 aparține lui Gheorghe Brandenburg și în 1764 contelui Bethlen Gabor.

Țărmure. În 1439 aparține lui Gheorghe Brancovici. După 1700 intră în proprietatea familiei Kasza.

Evenimente

În 1359 este menționat documentar **Bybarch**, voievodul românilor din Țara Hălmațiuului, contemporan cu Bogdan de Cuhea, fost voievod al Maramureșului.

În 1439 este amintit districtul românesc de la Hălmațiu unde exista și biserica voievodală. O puternică cetate a fost ridicată în secolul XVI la Hălmațiu, fiind centrul unui puternic voievodat românesc condus de voievodul Moga. Nobilul Petru Moga din Hălmațiu a atacat în 1483 posesiunile capitolului catolic din Alba Iulia. La 12 februarie 1484, regele Matia Corvin a poruncit conventului din Cluj – Mănăstur să cerceteze atacul săvârșit în vara anului 1483 asupra posesiunii Câmpeni a capitolului din Alba Iulia, unde a provocat o pagubă de 2000

de florini. Urmările conflictului nu le cunoaștem și nici faptul dacă Moga a acționat din inițiativă proprie, ori la instigarea unui potentat apt a se măsura cu influentul episcop catolic al Transilvaniei.

Turcii și tătarii trec prin Hălmațiu în 1599. După bătălia de la Mirăslău, din 18 septembrie 1600, Mihai Viteazul trece prin Hălmațiu în drumul spre Viena. La 1604. Pașa de Timișoara a pustiit regiunea Hălmațiuului până la Baia de Criș. Un comandant al ienicerilor din Ineu pustiiește Hălmațiuul în 1664. În 9 ianuarie 1670 turcii jefuiesc Hălmațiuul.

În 1702 cetatea Hălmațiu devine centru grăniceresc. În septembrie 1703 curuții ocupă Hălmațiuul și distrug cetatea în 1706. În 1709 curuții sunt alungați de lobonți. Prin Hălmațiu au trecut, în noiembrie 1784, răsculații lui Horea care ocupă satele din ținut. Mari mișcări țărănești au loc în ținutul Hălmațiuului între 1818-1820. În piața centrală a Hălmațiuului s-au adunat la chemarea prefectului Buteanu mii de țărani înarmați pentru a participa la Revoluția de la 1848, mulți dintre ei au luat parte și la adunarea de la Blaj din 3/15 mai. Țăranii din Brusturi și Lazuri s-au evidențat în luptele de pe Dealul Mare cu armata maghiară. Ținutul Hălmațiuului este câmp de luptă cu unitățile ungurești, biserica din Hălmațiu este bombardată de armata maghiară. În 19 ianuarie și 20 februarie 1849 armata maghiară pradă din nou Hălmațiuul. În 15 decembrie 1849 a fost arestat la Hălmațiu Avram Iancu. Între 1863 și 1876 la presiunea românilor din ținutul Hălmațiuului limba oficială a fost limba română. În martie 1869, Sigismund Borlea a fost ales deputat în cercul Hălmațiuului. La Hălmațiu s-a ținut o mare adunare de solidaritate cu memorandiștii în 1895. O altă adunare populară din 1907 s-a desfășurat împotriva Legii școlare promovată de Appony.

În noiembrie 1918 hălmațienii au înlăturat administrația maghiară. În Hălmațiu la 3 noiembrie 1918 în zi de târg demobilizații au intrat în depozitele de alimente, împărțindu-le iar jandarmii și notarul au fugit. Hălmațiuul este ocupat de trupele maghiare în 16 februarie 1919 iar în 19 februarie 1919 sunt împușcați de ungurii gardiști din Hălmațiu mai mulți români: Țărmure (doi), Leasa (doi), Brusturi unul. Armata română a eliberat în 31 martie 1919 Hălmațiuul și satele din împrejurimi. În 21-22 ianuarie 1941 legionarii din Hălmațiu ocupă pretura, posturile de jandarmi, judecătoria, poșta etc.

Monumente istorice

Ruinele unei cetăți din secolul al XVI-lea și fosta stație de poșta *hanul "Birtul Mare"* ce datează de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, unde a fost găzduit și Avram Iancu.

Monumentul închinat lui Avram Iancu;

Monumentul Eroilor Neamului;

Biserica ortodoxă voievodală cu hramul „Adormirea Maicii Domnului”, construită la sfârșitul secolului al XIV-lea, cu picturi murale din secolul al XV-lea, este atribuită voievodului Moga, nava dreptunghiulară tăvănită, altar pătrat boltit în semicilindru, turn-clopotniță pe vest. Are picturi murale de o remarcabilă frumusețe, interpretând în spirit local forme ale picturii bizantine (sec. XIV-XV). Monument restaurat în 1974-1975;

Biserica din secolul al XVIII-lea, cu hramul „Nașterea Maicii Domnului” realizată în stil baroc simplificat și cu picturi murale în stil bizantin post-brâncovenesc, realizate de maeștrii Gheorghe și Radu, veniți din Țara Românească (1768);

Biserica de lemn din Cristești cu hramul „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril”, construită înainte de 1700, cu picturi din 1865;

Biserica de lemn din Bodești, cu hramul „Pogorârea Duhului Sfânt”, datată din 1750-1760, pictată în 1831 și restaurată în 1957;

Biserica de lemn din Ionești cu hramul „Sfântul Gheorghe” construită în anul 1730 pe locul uneia ce data din 1460, cu picturi pe pânză executate în 1845;

Biserica de lemn din Tisa cu hramul „Sfinții Apostoli Petru și Pavel”, construită în 1770 și pictată în 1846;

Biserica de lemn din Țărmure, purtând hramul „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril”, construită în 1780 și pictată pe pânză în 1870;

Piatra cinzaiului din fața clădirii cu nr. 113.

Demografie:

Hălmațiu: 1715-1720 - 38 respectiv 29 familii; 1760 – 220 familii; 1834 – 951 locuitori. 1869 – 1301 locuitori; 1880 – 1106 locuitori; 1890 – 1041 locuitori; 1900 – 1229 locuitori; 1910 – 1321 locuitori; 1922 – 1325 locuitori; 1930 – 1233 locuitori; 1941 – 1146 locuitori (306 clădiri).

Bănești: 1715-1720 – 6 respectiv 15 familii. 1760 – 81 familii. 1869 – 512 locuitori; 1880 – 446 locuitori; 1890 – 508 locuitori; 1900 – 519 locuitori; 1910 - 558 locuitori; 1922 – 518 locuitori; 1930 - 567 locuitori; 1941 – 573 locuitori (118 case).

Bodești: 1720 – 13 familii. 1760 – 31 familii. 1834 – 155 familii. 1869 – 415 locuitori; 1880 – 326 locuitori; 1890- 393 locuitori; 1900 – 404 locuitori; 1910 – 443 locuitori; 1922 – 416 locuitori; 1930 – 417 locuitori; 1941 – 420 locuitori (97 clădiri).

Brusturi: 1720 – 7 familii. 1760-1762 – 63 familii. 1834 – 248 locuitori; 1869 – 772 locuitori; 1880 – 772 locuitori; 1890 – 861 locuitori; 1900 – 940 locuitori; 1910 – 1118 locuitori; 1922 – 1059 locuitori; 1930 – 1091 locuitori; 1941 – 1085 locuitori(194 case).

Cristești: 1720 – 7 familii. 1760-1762 - 22 familii. 1834 - 145 locuitori. 1869 – 219 locuitori; 1880 – 174 locuitori; 1890 – 228 locuitori; 1900 – 211 locuitori; 1910 – 248 locuitori; 1922 – 214 locuitori; 1930 – 220 locuitori; 1941 – 225 locuitori (54 case).

Ionești: 1720 - 14 familii. 1760 - 43 familii. 1834 – 105 familii. 1869 – 336 locuitori; 1880 – 305 locuitori; 1890 – 323 locuitori; 1900 – 335 locuitori; 1910 – 375 locuitori; 1922 – 353 locuitori; 1930 – 340 locuitori; 1941 – 327 locuitori (77 case).

Leasa: 1715-1720 – 4 respectiv 10 familii. 1760-1762 – 87 familii. 1834 – 254 locuitori. 1869 – 469 locuitori; 1880 – 388 locuitori; 1890 – 476 locuitori; 1900 – 563 locuitori; 1910 – 563 locuitori; 1922 – 462 locuitori; 1930 – 585 locuitori; 1941 – 546 locuitori (119 case).

Leștioara:

1834 – 184 locuitori. 1869 – 233 locuitori; 1880 – 168 locuitori; 1890 – 191 locuitori; 1900 – 216 locuitori; 1910 – 256 locuitori; 1922 – 218 locuitori; 1930 – 226 locuitori; 1941 – 219 locuitori (49 case).

Poienari: 1715-1720 – 10, respectiv 8 familii. 1760 – 95 familii. 1835 – 308 locuitori; 1869 – 420 locuitori; 1880 – 261 locuitori; 1890 – 426 locuitori; 1900 – 442 locuitori; 1910 – 469 locuitori; 1922 – 448 locuitori; 1930 – 434 locuitori; 1941 – 448 locuitori (98 case).

Tisa: 1715-1720 - 5 respectiv 8 familii. 1760-1762 – 67 familii. 1834 – 421 locuitori; 1869 – 513 locuitori; 1880- 548 locuitori; 1890 – 556 locuitori; 1900 – 619 locuitori; 1910 – 723 locuitori; 1922 – 845 locuitori; 1930 – 717 locuitori; 1941 – 721 locuitori (160 case).

Țărmure: 1715-1720 – 4 respectiv 6 familii. 1762 – 37 familii. 1834 – 75 locuitori; 1869 – 285 locuitori; 1880 – 267 locuitori; 1890 – 311 locuitori; 1900 – 317 locuitori; 1910 – 422 locuitori; 1922 – 292 locuitori; 1930 – 403 locuitori; 1941- 432 locuitori (94 case).

Comuna Hălmațiu: 1930 – 6233 locuitori din care: 6009 români, 72 maghiari, 25 germani, 74 țigani, 38 evrei etc. 1956 – 5248 locuitori; 1966 – 5075 locuitori; 1977 – 4610 locuitori din care 4604 români și 6 maghiari; 1992 – 4081 locuitori; 2011 – 2852 locuitori din care românii reprezintă 97,27%. Din punct de vedere confesional au fost înregistrați 94,14% ortodocși, 1,68% penticostali și 1,12% bapțiști.

Biserica

Hălmațiu. Vechea biserică ortodoxă din Hălmațiu, ctitorie a familiei Moga, cu hramul „Adormirea Maicii Domnului”, a fost construită la sfârșitul secolului al XIV-lea din piatră de râu, legată cu mortar. În 1753 biserica a fost luată de greco-catolici (uniți). În

Hălmațiu se păstrează vechea biserică ortodoxă, edificată în stil baroc între 1753-1766. Prima descriere a bisericii datează din 1758. Pictura în stil post-brâncovenesc datează din 1768.

O capelă catolică a existat cel puțin din 1748. În 1775 ia ființă, la Hălmațiu, Parohia Catolică. Capela a dispărut la 1848 iar slujbele s-au desfășurat în continuare la Biserica Unită. Cărți vechi: *Îndreptarea legii*, Târgoviște 1652; *Evanghelie*, București 1723, *Penticostar*, Râmnic 1743; *Octoih*, Blaj 1760 etc.

Bănești: În anul 1747 a fost construită biserica de lemn cu hramul „Adormirea Maicii Domnului”, demolată în jurul anului 1900. În 1960 s-a clădit actuala biserică din zid. Cărți vechi: Minei, Râmnic 1776; Antologhion, Blaj 1781.

Bodești: În secolul al XVII-a existat o biserică ortodoxă din lemn cu hramul „Sfânta Treime”, demolată în 1773, după ce în 1760 s-a construit alta din lemn cu hramul „Pogorârea Sfântului Duh”. Cărți vechi: *Octoih*, Râmnic 1742; *Evanghelie*, Blaj 1765; *Cazanie*, București 1768; *Liturghier*, Sibiu 1798.

Brusturi: Încă înainte de 1755 a existat o biserică din lemn cu hramul „Înălțarea Domnului”, demolată în 1832 și înlocuită cu actuala biserică din piatră, cu hramul celei vechi.

Cristești: La începutul secolului al XVIII-lea a existat o biserică din lemn cu hramul „Sfinții Arhangheli”. În 1768 biserica este reparată capital. A fost folosită până în 1860 când a fost construită actuala biserică din lemn, cu hramul celei vechi, cu pictură din 1865.

Ionești: Biserica cu hramul „Sf. Mc Gheorghe” a fost edificată la începutul secolului al XVIII-lea, din lemn de stejar. În 1780 a fost reparată. Cărți vechi: *Catavasier* 1708; *Chiriadromion*, București 1732; *Catavasier*, Râmnic 1769.

Leasa: Din 1760 datează o biserică nouă din lemn. În 1785 se construiește o nouă biserică din piatră cu hramul „Bunavestire”, astăzi dispărută. În 1949 s-a construit o biserică din zid. Cu hramul „Sfinții Arhangheli”. Cărți vechi: *Carte românească de învățătură*, Iași 1743.

Poienari: La mijlocul secolului al XVIII-lea exista o veche biserică de lemn în ruină, înlocuită în 1779 cu alta tot din lemn, cu hramul „Sfântul Nicolae”. În 1928 vechea biserică a fost demolată și s-a construit alta, tot din lemn, cu același hram.

Tisa. Prima biserică este pomenită în anul 170,1 ceea ce presupune o biserică înălțată în secolul XVII. În 1770 este edificată actuala biserică din lemn, cu hramul „Sf. Ap. Petru și Pavel”. Cărți vechi: *Carte românească de învățătură*, Iași 1643; *Antologhion*, București, 1777.

Țărmure: La mijlocul secolului al XVIII-lea satul nu avea biserică. În 1779 se construiește o biserică din lemn, renovată în 1830. Cărți vechi: *Chiriadromion*, Bălgrad 1699; *Liturghier*, București 1728; *Molitvelnic*, Râmnic 1730; *Triod*, Râmnic 1731; *Catavasier*, Râmnic 1734; *Octoih*, Râmnic 1742; *Sbornic*, 1751 etc.

Școala.

Hălmațiu : Învățătorul Vlademir Ghedoșevici cu 9 ani vechime la școala confesională ortodoxă avea în 1842-1843 34 elevi. În Hălmațiu în 1851-1852 a funcționat o școală normală care primea absolvenții celor 3 clase primare și avea înscriși 31 elevi: 21 români, 5 maghiari, 5 germani. În 1852 existau 42 elevi la școala confesională ortodoxă. În 1864 școala confesională ortodoxă a fost frecventată de 62 elevi, în două clase. În 1901 se înființează Școala Elementară de Stat, care în 1909-1910 avea 40 elevi maghiari și 66 elevi români, în total 106 elevi.

Numărul știutorilor de carte în anul 1910: Hălmațiu - 669 știutori de carte, adică 50,49%; la Bănești 42, adică 7,52%; Bodești 120 adică 27,08%; Cristești 28 – 11,20%; Ionești 14 – 3,73%; Leasa 14 – 2,48%; Țărmure 29 – 6,87%; Leștioara 15 în 1890 – 1,38%; Tisa 16 – 2,21%

Bodești: În anul 1844 s-a construit o școală confesională ortodoxă din lemn. În 1852 localitatea avea 580 locuitori și un elev la școala confesională ortodoxă. Școala era filială a

cele din Hălmațiu. În 1864 au frecventat școala 43 elevi. În 1877 cursurile școlare erau predate de preotul George Lupșia.

La recensământul din 1852 s-au numărat la Școala din Hălmațiu 2 elevi din Brusturi, 2 elevi din Cristești, 4 elevi din Leasa, 2 elevi din Ionești, 2 din Tisa și 1 din Țărmure.

Personalități

Popa Simion din Hălmațiu traduce în anul 1450 cele patru Evanghelii în limba slavonă, una din primele manifestări culturale din vestul țării.

Butariu Miron (n. 30 oct 1905 la Bodești) absolvent al facultății de științe juridice Cluj, doctor în științe juridice din 1939, avocat la Arad.

Ioan Pipoș (1822-1888), comite de Zărand. Sigismund Borlea (1827-18830, deputat de Hălmațiu între 1861-1878.

Petru Moldovan (n. Hălmațiu, 1814), protopop al Hălmațului.

Alexandru Moldovan (n. Hălmațiu) notar la Baia de Criș, deputat la Budapesta.

Economie și societate

Ținutul Hălmațului dispune de rezerve de minereuri complexe (sulfuri polimetale) la Brusturi și Lunșoara, pirite la Pătârș și pământuri colorate, caolin etc. Hălmațiu a fost un important centru meșteșugăresc în evul mediu pentru unelte din lemn. Ascensiunea economică a familiei Moga de Hălmațiu se datorează, măcar în parte de exploatarea și valorificarea aurului din zonă. Moga din Hălmațiu era în conflict cu monetarul Simion din Sibiu în legătură cu spălarea aurului din nisipul râurilor din comitatul Zărand

În 1752 se atestă documentar faimoasele piețe ale Hălmațului. Târgul săptămânal se ținea sâmbăta și era specializat în vânzarea oilor. O puternică breaslă meșteșugărească funcționa la Hălmațiu în secolul XIX. La 6 decembrie 1896 este deschisă Calea ferată Arad-Brad, cu o importantă stație la Hălmațiu. Sigiliile satelor arată și ele principala ocupație a locuitorilor. Astfel la Bănești, în imagine, pe o terasă se află un pom fructifer (probabil cireș) din care un om în picioare culege fructe, la fel și la Bodești. La Brusturi este reprezentat un brusture; la Cristești în emblemă pe o terasă un bărbat în picioare ține în mâna dreaptă o blană de animal, probabil o vulpe; la Hălmațiu în câmpul sigilar pe o terasă sunt reprezentate două biserici; la Ionești este reprezentată o biserică; Leasa are reprezentat în sigiliu un pescar; la Poienari în câmpul sigilar este reprezentat un bărbat cosind; Tisa are reprezentată pe o terasă o capră mâncând rămurile. Cele mai multe sigilii aparțin secolului al XIX-lea.

La Hălmațiu a funcționat, o stație de poștalioane în secolul al XIX-lea, având o clădire impozantă, în care se află astăzi sediul primăriei și spații comerciale. Între anii 1894-1908 s-au construit linii forestiere cu ecartament de 760 mm în lungime totală de 33,1 km care legau principalele puncte forestiere ale ținutului cu Hălmațiu.

Etnografie și folclor

Satele comunei Hălmațiu aparțin zonei etnografice a Țării Zărandului, subzonei Hălmațiu. Ca unitate etnografică Țara Zărandului este o zonă moțescă. În satele comunei locuite de moții crișeni, vechiul costum popular a fost mai puțin ornamentat, iar broderiile aplicate au fost lucrate mai ales alb pe alb. Cusătura specifică zonei a fost pe muchia cutelor, aplicată îmsă numai la pumnarii cămășii femeiești. „Dubașii” de la Tisa și Lazuri se deplasau de la o casă la alta în ritmul dubelor și al colindelor: „Mă luai a colinda”, „Iară me-m a colinda”, „Deschide nană ușa”, sunt colinde specifice Hălmațului. De Anul Nou în localitățile Tisa, Ionești, Țărmure, Cristești, se desfășura obiceiul „Conacului”. La Hălmațiu de ziua lui „Sân Toader” (primăvara devreme) se desfășura un obicei denumit „La gură dulce” sau „Târgul sărutului”. Armindenul a fost sărbătoare a primăverii în toate satele, de 1 mai. Nedeile, prilejuri în care oamenii din ținut se adunau pentru a sărbători și se eșalonează pe o perioadă de câteva săptămâni după Paști; 5 săptămâni la Ionești, 6 săptămâni la Țărmure, în ziua de Rusalii la Tisa etc. În subzona Hălmațiu existau următoarele cicluri de jocuri: Ardeleana, Bătuta, Șchioapa, Țarina + Învârtita.

Turism

Există numeroase trasee turistice care străbat munții din jur.

Bibliografie:

- Buta, Vasile, *Actele de stare civilă din Hălmațiu în secolele XIX și XX*, în "Ziridava", nr. XIX-XX, Arad, 1996.
- Buta, Vasile, *Emigranți din Hălmațiu și județul Arad, din alte județe ale Transilvaniei și din România în Statele Unite ale Americii de Nord (în al doilea deceniu al secolului al XIX-lea) care au înființat Societatea "Viitorul"*, în "Ziridava", nr. XIX-XX, Arad, 1996.
- Drăgan, Ioan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514*, Editura Enciclopedică, București, 2000,
- Dudaș, Florian, *Chipuri și fapte din trecut*, Editura Albatros, București, 1981.
- Faur, Vasile, *Țara Zărandului*, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2016.
- Mager, Traian, *Ținutul Hălmațului*, Arad, 1938.
- Meleaguri arădene*, „Ghid turistic”, Arad, 1972
- Nițu, Adrian (coord.), *Arad., Economie și societate, din preistorie până la începuturile regimului comunist*, vol I și II, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2016.
- Nistor, Viorel, *Folclor coregrafic*, vol I, Editura muzicală, București 1991.
- Oarcea, Felicia Aneta, *Școala și societatea în comitatul Arad (1867-1918)*, Arad, 2012.
- Popeangă, Vasile, *Rețeaua școlară arădeană din 1877*, în Vasile Popeangă, *Studii din domeniul științelor educației*, Editura "Vasile Goldiș" University Press, Arad, 2007.
- ****Recensămintele populației din 1930, 1941, 1956, 1966, 1977, 1992.*
- Rusu, Adrian Andrei *Un proces de moștenire din anul 1426, pentru stăpâniri la Grădiște (Sarmizegetusa) și implicațiile lui în Hunedoara și Zărand*, în "Ziridava", XVIII, Arad, 1993.
- Țărcuș, Gheorghe, *Bybarch, voievodul românilor de la Hălmațiu*, în "Ziridava", nr. XXI, Arad, 1998.

Ioan Tuleu